

ovdje izvesti jednu matricu sa devet razlikovnih obilježja i sa ukupno 152 plusa i minusa u zbroju.

	p	t	k	b	d	g	c	č	ć	đ	f	s	š	h	z	ž	v	m	n	ń	l	l	r	j	i	e	a	o	u	o	r	
vokalski	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
konsonantski	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	
nazalni	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	-	+	+	+	-	-	o	o	o	o	o	o	o	o		
kompaktni	-	-	+	-	-	+	-	+	+	+	+	-	-	+	+	-	-	-	+	-	+	o	o	o	o	-	+	-	o	o		
difuzni	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	+	-	-	-	+	o
neprekidni	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
stridentni	o	o	o	o	o	o	+	+	-	+	-	o	o	+	-	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	
zvučni	-	-	+	+	+	+	o	-	-	+	+	o	-	o	+	+	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	
gravisni	+	-	o	+	-	o	-	-	-	-	-	+	-	-	o	-	-	+	+	-	-	o	o	o	o	-	-	-	-	+	+	o

(Napomena: U ovom prikazu je propuštena jedna primijećena greška, a to je tvrdnja da je *n* nekompaktan i negravisan što nije u skladu s osnovnim zahtjevom o sadržaju fonema koji se ostvaruje u različitim varijantama. Istu grešku je propustio i D. Brozović u svojoj matrici u prije spominjanom članku. Ova se greška ne daje izbjeći ako se ne pristane da se zbog *n* uvede još i razlikovno obilježje akutnosti. U ostalim slučajevima kao kod *k*, *g*, *h* koji se mogu ostvariti kao palatalni i kod *f*, *h*, *c* koji se mogu pojaviti i kao zvučni o ovome se vodilo računa.)

Na završetku pozivam čitaoce koji su nas slijedili do ovdje da se i sami okušaju u binarističkoj analizi fonema nekog dijalekta ili jezika koji proučavaju. Vjerujem da će u tome dobro uspjeti, možda i s malo napora, ali s mnogo zadovoljstva. Njima sam, moram priznati, sve ovo i iznosio.

FAKTOR, ČINILAC, ČINITELJ, ČIMBENIK

Vida Barac-Grum i Vesna Zečević

U svakodnevnoj govornoj praksi našeg jezičnog standarda vrlo se često susrećemo s riječima *faktor*, *činilac*, *činitelj*, *čimbenik* čija se semantika naoko poklapa. Njihova paralelna pojava i frekventnost upotrebe pokazatelji su da za svima njima postoji komunikacijska potreba. Ako se za ove sve četiri riječi pokazala komunikacijska potreba, znači da su se pojavile i situacije u kojima su se one počele značenjski razlikovati.

Analizirajući i razmotrivši njihovu značenjsku upotrebu u različitim kontekstima (u jednojezičnim i dvojezičnim rječnicima, u književnosti, stručnoj literaturi, dnevnom tisku) došli smo do nekih pokazatelja koji upućuju na smjer njihova značenjskog diferenciranja unutar zajedničkog semantičkog polja.

Od sve četiri navedene riječi *faktor* je tuđica i ima najšire semantičko polje. B. Klaić (Rječnik stranih riječi, Zagreb, 1966) značenjski ga ovako

definira u našem jeziku: »*faktor* lat. (factor — činitelj, tvorac) 1. uzrok, pokretna snaga ili jedan od uvjeta nekoga procesa ili pojave; 2. *mat.* svaki broj koji se množi; 3. *zast.* posrednik, zastupnik, makler, agent, komisionar; 4. poslovođa (npr. u tiskarama); 5. činilac, čimbenik, element; osoba koja o nečem odlučuje«. Ako se navedena značenja faktora u našem jeziku usporede s osnovnim značenjem *faktora* u latinskom jeziku (činitelj, tvorac), vidi se da je najrjeđe značenje ono koje je najbliže primarnom. Klaićevu leksikografsku definiciju potvrdila je i analizirana literatura, a ta opširna definicija govori o semantičkoj preopterećenosti faktora, koja kao posljedicu može imati nepreciznu obavijest.

Budući da je komunikacijska funkcija jezika što bolja obavijest i što manja mnogoznačnost riječi, *faktor*, osim što je tuđica, odudara od te osnovne težnje jezika. Pored svoje stručno terminološke upotrebe u različitim znanostima, on značenjski pokriva i riječi *činilac*, *činitelj*, *čimbenik*. U skladu s iznesenom težnjom sustava i zato što je tuđica, trebalo bi ga zamijeniti dobrim domaćim riječima tamo gdje god je to moguće. Pri tome ne ulazimo u njegovu stručno-terminološku upotrebu, što treba da riješe pojedine stručno-znanstvene discipline.

Prema Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU riječ *činitelj* javlja se od 16. st. prema glagolu *činiti* (koji se javlja od 13. st.) u nizu rječničkih potvrda (u Mikaljinu, Belinu, Belostenčevu, Jambrešićevu, Voltićinu i Stulićevu rječniku) i u mnogih pisaca. U svim potvrdama značenje joj se podudara sa značenjem riječi *factor* u latinskom pa znači čovjeka koji općenito što radi, koji vrši neku određenu radnju, koji što stvara i koji obavlja neku radnju od koje živi.

U značenju ženske osobe koja vrši radnju upotrijebljena je izvedenica *činiteljica* u Belinu, Belostenčevu i Stulićevu rječniku.

Riječ *činilac* (također prema Akademijinu rječniku) javlja se samo u 17. st., i to u jednoga pisca (Posilović) u značenju »zanatlija«, i u jednom rječniku (Stulić — auctor, effector, conditor) i značenjski se uglavnom poklapa sa značenjima *činitelja*.

Izvedenica za ženski rod od glagola *činiti* nastavkom *-lica činilica* potvrđena je samo u značenju ženske osobe koja »čini čini«, čara.

Riječi *činilac* i *činitelj* izvedene su od glagolske osnove glagola IV. vrste, *činiti* i sufiksa *-lac* i *-telj*.¹ Sufiksadni morfemi *-lac* i *-telj* općenito označavaju vršitelja radnje. Uz to su oba morfema plodna i produktivna i zato se u mnogih izvedenica istog korijena tim sufiksima značenja poklapaju (grabilac-grabitelj, izručilac-izručitelj, vršilac-vršitelj, zavodilac-zavoditelj). Do

¹ Usporedi: Stj. Babić: Žigosani sufiks *-telj*, Jezik, X, 113—116. i Stj. Babić: Sporni sufiks *-telj*, Jezik, XV, 69—76.

prvih značenjskih razilaženja dolazi među izvedenicama za ženski rod istog korijena sufiksima *-lica* (inf. osn. + *-lica*) i *-teljica* (m. r. na *-telj* + *-ica*). Izvedenice tvorene sufiksom *-teljica* znače žensku osobu koja vrši radnju, a izvedenice sufiksom *-lica* uglavnom znače spravu kojom se vrši radnja (grija-teljica : grijalica, mlatiteljica : mlatilica, vršiteljica : vršilica). Ovaj tip tvor-be (izvedenice na *-lica* koje znače spravu) vrlo je plodan u novije vrijeme, a »izvedenice koje su značile ženu danas se ili ne upotrebljavaju ili znače na-pravu, a žena se označuje izvedenicama sufiksom *-ica* od im. m. r. na *-ač* i *-telj*«. ²

Imenice tvorene sufiksima *-lac* i *-telj* različite su lingvističke forme koje imaju isto značenje. Međutim, značenje se jedne lingvističke forme određuje i ukupnošću njenih upotreba i distribucijom tih upotreba. U slučaju razli-čitih morfema koji su nosioci istih značenja postavlja se pitanje: ima li nekih upotreba u kojima se oni počinju razlikovati. Odgovor se nikada ne može dati unaprijed i zato je konzultirano niz konteksta u kojima su se ove forme pojavile. Pokazalo se da su se u novije vrijeme zbog izvanjezičnih razloga po-čele sustavnije i određenije distribuirati kombinatorne mogućnosti istog zna-čenja (oblici s istim osnovnim morfemom i sufiksima *-lac* i *-telj* jedan su semantom). Izvanjezični razlozi koji su ovdje djelovali one su društvene po-trebe koje su razvile i razgranale svoje službe pa se osjetila i potreba da se one razgraniče. Kako su već postojale u upotrebi različite riječi istoga zna-čenja, počele su se iskorištavati jezične mogućnosti, pa su se različitim for-mama počela davati i različita značenja. Počele su se stvarati semantičke razlike između riječi *rukovodilac* (općenito onaj koji čime rukovodi) i riječi *rukovoditelj* (onaj koji vrši određenu rukovodeću službu u radnoj organizaciji, tj. onaj kojemu je to radno mjesto, npr. rukovoditelj pogona). Tako je i *gra-dilac* (svatko tko nešto gradi) : *graditelj* (vrsta službe u građevinarstvu). Kao što je pokazao i rekao Stj. Babić zasad »takvih razjednačivanja nema mnogo, a ni to nije općenito usvojeno«. ³

Na lingvističkom planu to bi značilo da se u nekim slučajevima sinonimni sufiksalni morfemi *-lac* i *-telj* počinju različito distribuirati i značenjski od-vajati. Da li će taj proces ići dalje prema njihovu potpunom semantičkom razdvajanju, ovisit će uglavnom o komunikacijskim potrebama. To bi u bu-dućoj praksi značilo da morfemi *-lac* i *-telj* i dalje označavaju vršitelja radnje, ali u djelatnostima u kojima se pokaže potreba za njihovim razgraničavanjem da se *-telj* odnosi na funkciju, položaj, zvanje, a *-lac* na općenitije značenje istog semantičkog polja (npr. zanimanje).

² Stj. Babić: Tvorba imenica sa završetkom *-ica* i *-ice*, Radovi Zavoda za slavensku filo-logiju, 13, Zagreb, 1973, 52.

³ Stj. Babić: Odnos izvedenica sa *-telj* i *-lac*, Jezik, XXI, 90—96.

Ova kratka analiza sufiksa *-lac* i *-telj* pokazuje da su leksemi *činilac* i *činitelj*, prema svojoj tvorbi, značenjski ravnopravni unutar semantičkog polja koje pokriva leksem *faktor* kada znači vršitelja radnje.

Ako uzmemo u obzir i analogne morfeme za tvorbu leksema za ženski rod *-lica* i *-teljica*, pokazat će se da se *činiteljica* normalno izvodi za žensku osobu koja vrši radnju, dok za isto značenje nije potvrđen leksem *činilica* (prema analognim tvorbama *činilica* bi mogla značiti kakvu spravu kojom se što radi). Koliko je morfem *-telj* produktivan u tvorbi riječi koje označavaju *aktivnog* vršioca određene radnje, vidi se iz nekih izvedenica riječi *činitelj*, kao što su npr. *dobročinitelj*, *počinitelj* (počinitelj krivičnog djela), za koje se u konzultiranoj građi nisu našli sinonimi: *dobročinilac* i *počinilac*.

Dok se, dakle, *činitelj* sa svojim izvedenicama sve više potvrđuje kao riječ koja označava *aktivnog* vršioca određene radnje (čovjeka), *činilac* ima nešto šire semantičko polje pa može zamijeniti *faktor* i onda kada znači: uzrok, pokretnu snagu ili uvjet nekoga procesa ili pojave. Do ovog smo mišljenja došle pregledavajući građu i uspoređujući upotrebe riječi *činilac* i *činitelj*. To potvrđuju i primjeri iz građe za Rječnik hrvatskosrpskoga književnog jezika Matice hrvatske, koje donosimo:

činitelj

Djela . . . prema intenciji (nakani) činitelja postaju dobra ili zla. (A Bazala, Povijest filozofije, Zagreb, 1909, sv. 2, str. 134.)

Tad dobivamo dvojako posmatranje: pojavā kao učina po zakonu nužde i bića kao slobodnih činitelja. (Isto, Zagreb, 1912, str. 38.)

Ali sam uvjeren da je činitelj toga napretka oni dijelak naroda našega koji živi gdje se drugoga jezika osim našega ne zna ni čuje. (M. Ljubiša, Pričanja Vuka Dojčevića, Beograd, 1930, str. 4.)

Pitanja o činu i činitelju ter o različnih okolnostih na koja porota odgovara sada slažu sudci. (A. Starčević, Izabrani spisi, Zagreb, 1943, str. 296.)

činilac

Nego je povrh toga otkrio koji su činioци djelovali da se . . . razvijū . . . i vrlo složeni organizmi. (F. Dolenc, J. Pavletić, Nauka o evoluciji za VIII razred gimn., Zagreb, 1954, str. 127.)

Kakva može biti teorija i znanost o stvari . . . u kojoj snaga ratnih činilaca još manje može da se odredi? (L. N. Tolstoj, Rat i mir, Zagreb, 1949, II, str. 53, preveo Stj. Kranjčević.)

Halper je važan činilac u stranki. (C. Nehajev, Rakovica, Zagreb, 1932, str. 68.)

Već smo u početku članka spomenuli da se pored njih javlja i još jedan leksem — *čimbenik*. U literaturi kojom smo se služile *čimbenik* smo našle,

osim u suvremenoj građi, u pisaca kao što su npr. J. Kozarac, A. G. Matoš, F. Mažuranić:

Krivac im je uvijek izvan njih samih, u vanjskim čimbenicima, u okolini, prilikama. (I. Kozarac, Slavonija, Izabrana djela, 132.)

On je nastojao da steče naklonost mjerodavnih čimbenika izvan ureda. (J. Kozarac, San savjetnika Orlića, Djela, Zagreb, 1950, 492.)

Od svih kulturnih čimbenika danas je odista narodna samo literatura. (A. G. Matoš, Naši ljudi i krajevi, Zagreb, 1910, 305.)

Sve mi se čini da je zavist glavni čimbenik ljubavi. (F. Mažuranić, Lišće i druga djela, Zagreb, 1916, 73.)

O čimbeniku se dosad raspravljalo kao o kovanici tvorenoj analogijom prema identičnim tvorbama od pridjeva na -en izvedenim od imenica na -ba, npr. himba — himben — himbenik, glazba — glazben — glazbenik, služba — — služben — službenik, parba — parben — parbenik. Pridjev *čimben* nije potvrđen u našoj jezičnoj građi, a čimba je, prema Akademijinu rječniku, potvrđena u našoj književnosti od 17. st. Međutim, u vrijeme kada se pojavljuje *čimbenik* (19. st.) *čimbe* više nema u potvrdama pa zato T. Maretić u svom Savjetniku na str. 9. i kaže: »Riječi *čimba*, *čimben*, od kojih bi čimbenik bilo izvedeno, nema u jeziku.« U svojoj Gramatici i stilistici hrvatskog ili srpskoga književnog jezika Maretić, govoreći o sufiksu -enik, kaže da neke riječi koje su tvorene ovim sufiksom imaju prijelazni pridjevski oblik na -en (npr. molitva — molitven — molitvenik), a druge nemaju (npr. trudbenik koji je nastao prema trudba, a nema pridjeva trudben). Na isti je način mogao nastati i *čimbenik* premda tada već samo knjiškoj riječi čimba, tj. analoškom tvorbom prema starim uzorima (od imenice), jer je novija tvorba takvih izvedenica od pridjeva. Sufiks -enik (kao i -ik) označava nositelja svojstva i odnosa prema osnovnoj radnji i u takvu je njegovu značenju kvalitetna razlika prema sufiksima -lac i -telj. Umjesto aktivne radnje koja je u bilo kakvu obliku prisutna u sufiksâ -lac i -telj, u sufiksa je -enik (-ik) odnos ili svojstvo, pa bi prema tome *čimbenik* mogao zamijeniti faktor onda kada znači sudionika u čemu ili sastavni dio čega. Prema tome bi rečenica: *Kultura jednog naroda ne ovisi samo o ljudima nego i o mnogim drugim faktorima*, mogla glasiti: *Kultura jednog naroda ne ovisi samo o ljudima nego i o mnogim drugim čimbenicima*. Ili npr. rečenica: *Unapređivanje poljoprivrede važan je faktor u ekonomskom razvoju zemlje* : *Unapređivanje poljoprivrede važan je čimbenik u ekonomskom razvoju zemlje*.

Na kraju, zaključak se možda i sam nameće. Teškoća u razlikovanju ovih triju riječi proizlazi iz samog glagola koji im je svima u osnovi, od glagola *činiti*, koji je sam po sebi vrlo apstraktan i značenjski odredljiv tek u kontekstu. Prema tome, u osnovi se svih triju riječi nalazi *radnja*, a sufiksi publi-

že određuju tko vrši radnju i kako je vrši: *aktivno* u *činilac* i *činitelj*, i uglavnom se odnosi na živo, i *pasivno* u *čimbenik* pa se prema tome može odnositi i na neživo.

Možda bi ovakvo iskorištavanje jezičnih mogućnosti moglo popuniti prazninu u zamjenjivanju značenjski preopterećene tuđice *faktor*.

NAVEZAK U SUVREMENOM JEZIKU

Vladimir Anić

Prema nekim pojedinostima u jeziku i bez posebnog gramatičkog znanja procjenjujemo do koje mjere naš sugovornik vlada književnim jezikom, kao i to da li u nekom tekstu na koji naiđemo ima upadljivijih dijalekatskih crta. Među takve, uočljive i prepoznatljive pojedinosti ide i navezak koji u aktivnoj upotrebi jezika obično nastojimo izostaviti: npr. kad govorimo i pišemo *ovdje*, a ne *ovdjena* itd. Da se prema navesku prepoznaje i obilježava narječje ili govor, nailazimo već u starijih pisaca: Juraj Habelić piše u predgovoru »Zrcalu Marijanskom« 1662. da je u svoje tekstove unosio riječi iz raznih govora, među ostalima i »tukavske«. Prema jednom objašnjenju, to su štokavske riječi,¹ odnosno to je narječje »kojim govore tukavci (nadimak za ljude koji govore *tuka* mjesto *tu*) — kranjsko narječje.«² Uočiti ćemo da je ova identifikacija izvršena prema navesku, bez obzira na tumačenje. Neke starije gramatike donose riječi s navescima kao koliko-toliko uključene u književni jezik. Bit će dovoljna ilustracija da F. M. Appendini u »Grammatica della lingua illirica«, Dubrovnik, ³1838. ima primjere *gdi-godir, kudara, ovuda, ovudar, ovudara, tuda, tudar, tudara, onuda, onudar, onudara, inuda, inudara*. Ogradu je stavio A. Veber u svojoj utjecajnoj »Slovnici hrvatskoj«, Zagreb, ³1876, koji kaže da »zasuvku ima primierah samo u prstonarodnom govoru« i uz primjere *ovdjek, paček, sinočke, daklen i daklem* navodi još i *njojzi*. Š. Starčević u »Ričoslovju« 1849.³ kaže među »zaimenima« da »gdikoji Hervati prilipljuju *ka, kar : menika, tebikar*«. Uz ogradu »gdikoji«, Starčević je u tu gramatiku unio nešto čega nije bilo u njegovoj »Novoj ričoslovlci iliričkoj« 1812. godine. To bi se moglo dovesti u vezu s Vukom Karadžićem, jer on u »Srpskoj gramatici« uz »Srpski rječnik« 1818. kaže da »đekoji dodaju u rod. dat. vin. i u skaz. jedin. broja i u dat. i skaz. mlož. na kraju *ka, kar i karena* npr. *menika, menikar, menikarena; tebika, tebikar, tebikarena; meneka, menekar, menekarena* itd. (u muškom i

¹ Josip Vončina: »O kontinuitetu hrvatskoga književnog jezika od 15. do 18. stoljeća«, *Prilozi za VII međunarodni kongres slavista*, HFD, Zagreb, 1973, str. 166.

² Rikard Simeon: *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, MH, Zagreb, 1969, pod »tukavska reč«.

³ O toj gramatici pobliže u »Akcentološki članci Šime Starčevića«, *Jezik*, XV, 1968, str. 114—121.